

Buy This! Noten

Hoofdstuk 1

¹ Nord, Andrews en Carlson 2006: 16.

² del Rio-Navarro et al. 2004.

³ Sawaya et al. 1995; Hoffman et al. 2000.

⁴ Olshansky et al. 2005 – maar zie ook Oliver 2005, en discussie in hoofdstuk 9.

⁵ *Which?* 2004.

⁶ Die term is te verkiezen boven ‘Derde Wereld’ of het gedepolitiseerde ‘ontwikkelingslanden’, en zeker beter dan de steeds meer gedateerde opdeling van de wereld in ‘het Westen’ en de rest.

⁷ Gresser en Tickell 2002: 6.

⁸ Gresser en Tickell 2002: 22.

⁹ Gresser en Tickell 2002: 23.

¹⁰ Seager 2006. Klein 2000 heeft de genadeloosheid van hun marketingpraktijken openbaar gemaakt. The Industrial Workers of the World, onder anderen, hebben de alarmklok geluid over de onwettige behandeling van de *baristas* door het bedrijf: <http://www.iww.org/en/node/3096>.

¹¹ ETC Group 2005.

¹² ETC Group 2005.

¹³ Wereldbank WDI 2005.

¹⁴ Manning 2004.

¹⁵ Marion Nestle’s gids voor voedselpolitiek (2002) is een onmisbare inleiding tot kapitaal en de voedselindustrie. Voor meer over de mythe van voedselschaarste, zie Lappé en Collins 1977.

¹⁶ Over exportkredietbureaus, zie bijvoorbeeld Goldzimmer 2003.

¹⁷ Lenin 1970: 75.

¹⁸ Kolya Abramsky herinnerde me eraan dat Via Campesina niet de eerste internationale landbouwersbeweging is. De Krestintern werd opgericht door de Communistische Internationale in 1923.

¹⁹ Rosset en Martinez 2005.

²⁰ Dit zijn belangrijke verschillen, maar die kunnen in dit boek niet worden besproken. Maar zie Bundy 1979; Chari 2004; Brass 2000; Agarwal 1994 voor vier zeer verschillende onderzoeken van de gevolgen van die verschillen, in Azië, Latijns-Amerika en Zuid-Afrika.

²¹ Fletcher 1999.

²² *Cincinnati Enquirer* 2005. Zie ook Flanagan en Inoyue 2006.

²³ Anders dan andere internationale wederopbouwopgingen, die de kustlijn overnamen en internationale militaire macht gebruikten om te verhinderen dat de armen naar hun huizen terugkeerden door de kust te transformeren tot een toeristische badplaats, steunden de inspanningen van La Via Campesina,

gefinancierd door bewegingen over de hele wereld, de gemeenschappen die het zwaarst waren getroffen. Ook Via Campesina 2005; Kar 2005; Rosset en Martinez 2005.

²⁴ Catherine Stocks mooie boek uit 1996 biedt een goed overzicht van de tegenstellingen in organisatievormen op het Amerikaanse platteland.

²⁵ Reed 2001.

²⁶ Hall 2005.

Hoofdstuk 2

¹ Anoniem 2004.

² Williams 1973

³ Er bestaat natuurlijk een eerlijke geschiedenis over het schrijven en herschrijven van vooruitgangsmithen in India. Het Britse Empire had bijvoorbeeld een goed gelezen bloemlezing van verhalen over India, en over het Indiase platteland in het bijzonder. Die legendes werden verteld in het Victoriaanse parlement en in de pers, waarbij de beschavingsmissie van Engeland in de koloniën werd bezongen door mythes over vooruitgang, technologie en een stabiele toekomst met elkaar te verweven. Die kwamen bij elkaar in een sterk medeleven waardoor de afgezanten van de koningin die geschenken konden opleggen aan een achtergebleven land, of dat er nu klaar voor was of niet. De verhalen die werden verteld door de regering, haar schrijvers, haar ambtenaren, en – nieuw op het toneel – haar economen, kwamen niet echt overeen met de realiteit van het kolonialisme, en de gevechten die ertegen werden gevoerd.

Toen de Indiase premier, Manmohan Singh, onlangs Engeland bezocht, bezegelde hij een nieuwe versie van de geschiedenis, door te zeggen

Er is geen twijfel dat onze grieven tegen het Britse Empire een stevige basis hadden want, zoals het uitputtende statistische werk van de Cambridge-historicus Angus Maddison heeft laten zien zakte het aandeel van India in het wereldinkomen in elkaar van 22,6 procent in 1700, bijna gelijk aan Europa's aandeel van 23,3 procent op dat moment, naar niet meer dan 3,8 procent in 1952. Aan het begin van de twintigste eeuw was het 'stralendste juweel in de Britse Kroon' het armste land in de wereld. (Singh 2005)

De strijd tegen historisch revisionisme – het schoonpoetsen van Britse koloniale uitbuiting in India bijvoorbeeld – duurt nog voort. Zie, bijvoorbeeld, Gopal 2006 over Ferguson 2004.

⁴ EIU 2005.

⁵ Over de kwellingen van het callcenter, zie Anant 2005.

⁶ Zie de gegevens van de gemeente Hyderabad zelf op <http://www.ourmch.com/cdp/>

⁷ Namen zijn veranderd.

⁸ 'The Food and Agriculture Organisation van de VN FAO adviseert dat WHO Ia- [waarin foraat is geclassificeerd] en Ib-pesticiden niet moeten worden gebruikt in ontwikkelingslanden, en dat zo mogelijk klasse II ook wordt vermeden' (MARI, CSA en CWS 2005: 15).

⁹ Commission on Farmers' Welfare 2005: 80.

¹⁰ Patnaik 2005. Patnaik merkt ook op dat het totaal aantal zelfmoorden tot 2004 meer dan 5000 is (data uit politiedossiers tot 27 januari 2002, gepresenteerd door Kisan Sabha op een symposium over zelfmoord onder boeren dat werd gehouden in Hyderabad Andhra Pradesh, 3februari 2002, bezocht door de auteur). De tabel heeft een gedeeltelijke update ondergaan doordat informatie over het hele jaar 2002 werd opgenomen, tot dusverre alleen beschikbaar voor de provincies Warangal, Karimnagar en Nizamabad zoals bericht in *The Hindu*, Hyderabad-editie, 6 januari 2003. Voor de andere provincies verwijzen de cijfers die in de laatste kolom worden gegeven nog steeds naar een enkele maand, januari 2002. Sindsdien hebben nog 1700 zelfmoorden plaatsgevonden, waarvan de break-up van de provincie nog niet beschikbaar is (Patnaik 2003: 31).

¹¹ Mohanty 2005.

¹² UNDP India 2004: 42.

¹³ Devinder Sharma, persoonlijke communicatie, 25 augustus 2005.

¹⁴ *India Today*, 29 november 2004, New Delhi, te vinden op <http://www.undp.org.in/hdrc/pc/Dec03/GreenRevolution.pdf>.

¹⁵ Bunsha 2006. Zie ook www.dsharma.org voor meer.

¹⁶ Gautami et al. 2001; Van Der Hoek et al. 1998.

¹⁷ Phillips, Li en Zhang 2002.

¹⁸ Phillips et al. 2002.

¹⁹ Qin en Mortensen 2001.

²⁰ Middleton et al. 2003: 1183.

²¹ Gregoire 2002.

²² BBC News 2003.

²³ Schneider 1987.

²⁴ Fraser et al. 2005 biedt een degelijk literatuuronderzoek.

²⁵ Schneider 1987; Week in Review Desk 1985. Ook Thompson en McCubbin 1987; Goodman en Redclift 1989; Buttel 1989.

²⁶ Gallagher en Delworth 2003.

²⁷ Center for Rural Affairs, nieuwsbrieven, diverse edities, te vinden op <http://www.cfra.org/>. Egan 2002.

²⁸ Aaron et al. 2004.

²⁹ Appleby 2000.

- ³⁰ Ik ben Sajja Srinivas dankbaar omdat hij me hier vergezelde. Zijn werk, samen met Vinod Jairath, over de manier waarop het Britse ministerie voor Internationale Ontwikkeling de watervoorziening in dit gebied mangelt, zal het lezen zeer waard zijn.
- ³¹ Sainath 2005.
- ³² Sainath 1996: x.
- ³³ Patnaik 2005.
- ³⁴ De Bank beantwoordde geen telefoontjes of e-mails over haar methodologie voor dit onderzoeksproject.
- ³⁵ Steinbeck 2002: 31-32.
- ³⁶ Commission on Farmers' Welfare 2005: 8.
- ³⁷ Commission on Farmers' Welfare 2005: 5.
- ³⁸ United Nations, Department of Economic and Social Affairs 2005 over de huidige staat van mondiale ongelijkheid.
- ³⁹ Patnaik 2005.
- ⁴⁰ De volledige tekst hiervan is te vinden op www.stuffedandstarved.org.
- ⁴¹ Volgens Kang Ki Kab, lid van de Nationale Assemblée, Koreaanse Republiek, die bij Lee was ten tijde van diens dood.
- ⁴² AFP 2003.
- ⁴³ Watts 2003.
- ⁴⁴ Ibid.
- ⁴⁵ Voor degenen die het uitstekende *Omnivore's Dilemma* (Pollan 2006) hebben gelezen, dit is dezelfde George Naylor. Over de NFFC en Via Campesina, zie Desmarais 2002, 2003; Borras 2004.
- ⁴⁶ George Naylor, toespraak zonder titel gehouden op de Asociación Nacional de Empresas Comercializadoras de Productores del Campo-conferentie, Mexico City, Mexico, 5 december 2000. Online op <http://www.nffc.net/comm3.htm>.
- ⁴⁷ Malcolm 1985.
- ⁴⁸ Friedman 1999.
- ⁴⁹ FIAN 2006.
- ⁵⁰ Ibid., en voor Zuid-Afrika zie bv. <http://www.landaction.org/display.php?article=217>.
- ⁵¹ Sommige mensen beweren dat het geweld in rurale gebieden een integraal onderdeel is van het staatsbeleid, onlosmakelijk verbonden met de economie van agrarische verandering. Het geweld moedigt de militante en georganiseerde armen op het platteland aan om direct te onderhandelen met de regering (Sauer 2006).
- ⁵² Steinbeck 2002: 38.
- ⁵³ Young-rae 2003.
- ⁵⁴ En wees vrij om ze te bekritisieren. Ik vind die angst voor 'te veel mensen', bijvoorbeeld, bedenkelijk.

Hoofdstuk 3

¹ Dit is een passende metafoor - de grondbeginselen van de neoklassieke economie zijn tenslotte te vinden in de wiskunde van de negentiende-eeuwse hoge-energiefysica, zoals toegepast op de wereld van productie.

² Voor sommige mensen is NAFTA geen ramp geweest. In haar rapport over NAFTA's success stelde de Wereldbank dat NAFTA de economische groei van Mexico deed toenemen met 0,5 tot 0,7 procentpunt (Lederman, Maloney, en Servén 2003). Die conclusie moesten ze naar beneden bijstellen en zou eigenlijk helemaal niet moeten bestaan (Weisbrot, Rosnick en Baker 2004). In feite lijken de trends in de Mexicaanse economie, op algemeen niveau, te zijn overdreven. NAFTA kwam zijn beloften niet na en had duidelijk invloed op het leven van plattelandsgemeenschappen, maar de vraag is of NAFTA alleen en exclusief de schuld had. Zie ook Pacheco-Lopez 2005.

³ Zie Nadal 2000.

⁴ Nadal 2000: 31.

⁵ Zie tabel 2.6 in Nadal 2000.

⁶ Het verschil werd goedge maakt door overheidsbetalingen aan Amerikaanse boeren, die, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, ook vechten om te overleven.

⁷ Boyce 1999: 7.

⁸ Waarvoor president Clinton uiteindelijk een schikking aanbood van 50 miljard dollar. Zie Congressional Budget Office 2003 voor een discussie over de vraag of de crisis werd veroorzaakt door NAFTA.

Waarschijnlijk was dat niet het geval.

⁹ Op het punt waar marginale kosten gelijk zijn aan marginale prijzen.

¹⁰ Henriques en Patel 2003.

¹¹ Fiess en Lederman 2004: 2.

¹² Puentes-Rosas, López-Nieto en Martínez-Monroy 2004, maar zie Borges et al. 1996 voor iets andere cijfers. Het niveau is laag vergeleken bij bijvoorbeeld India. In India, in 1990, was het niveau voor mannen 10,5, en voor vrouwen 7,3. In 1998 was het cijfer voor India meer dan 10 per 100.000 en stijgend (WHO 2004).

¹³ Duran-Nah en Colli-Quintal 2000.

¹⁴ Voor een overzicht, zie Hanson 2003.

¹⁵ Landbouw is, in de woorden van Peter Rosset, anders (Rosset 2006).

¹⁶ De formulering is van Schumpeter (Schumpeter 1950).

¹⁷ Zie bv. Förster en Pearson 2002; Mann en Riley 2007.

¹⁸ Verenigde Naties 2005. In de Verenigde Staten is 'Trade Adjustment Assistance', uit het Kennedy-tijdperk, bedoeld om de klap te verzachten van aan vrijhandel gerelateerd banenverlies, herhaaldelijk onder vuur komen te liggen omdat het niet effectief en niet efficiënt is. Meest recent, zie Beattie 2006.

¹⁹ Zoals Amartya Sen opmerkt:

Het centrale geschilpunt is niet de globalisering zelf, noch het gebruik van de markt als een instituut, maar de onrechtvaardigheid in de totaalbalans van institutionele regelingen - die een zeer ongelijke verdeling van de voordelen van globalisering voortbrengt. De vraag is niet alleen of de armen ook iets winnen bij globalisering, maar of ze een eerlijk aandeel en een eerlijke kans krijgen. Er is dringende behoefte aan een hervorming van institutionele regelingen - boven op de nationale - om zowel de fouten van omissie als van commissie goed te maken waardoor de arme mensen over de hele wereld vaak zulke beperkte mogelijkheden krijgen (Sen 2002).

²⁰ Niet limoen zoals in de gin-tonic, maar kalk zoals in *kalklicht* – gebluste kalk.

²¹ Toen ze mais mee naar huis namen uit de Nieuwe Wereld wisten Europeanen niet hoe ze het moesten bereiden. Het gevolg was dat bevolkingen die afhankelijk waren van mais vaak Pellagra kregen - een ziekte veroorzaakt door tekort aan niacine. De ziekte is nog steeds een probleem als mais ergens naartoe wordt gebracht waar het het enige beschikbare eten is, en waar de kwaliteit van voedsel al laag is: naar vluchtelingen (WHO 2000).

²² Nadal en Wise 2004: 38.

²³ In 2004 volgens rapporten van het bedrijf.

²⁴ Nadal en Wise 2004: 38.

²⁵ Voor meer over de lange geschiedenis van internationale agribusiness-landbouw in Mexico, zie Barkin 1987.

²⁶ Labor Council for Latin American Advancement and Public Citizen's Global Trade Watch 2004.

²⁷ Voor een beter beeld van de recente Mexicaanse geschiedenis in relatie tot handel en voedsel, zie Babb 2001; Barkin 1987; Fox 1992; Wessman 1984.

²⁸ De *Financial Times* berichtte ook: 'De bank werkt nu met de regering aan de kwestie hoe de agrarische sector gesteund moet worden als, wat waarschijnlijk is, importbarrières voor mais worden opgeheven als onderdeel van NAFTA. De bank zal geld - en advies - bestemmen voor het verbeteren van de kwaliteit van de grond door irrigatie en tegelijkertijd inkomenssteun bieden aan de boeren die het zwaarst zijn getroffen' (Fraser 1992). Die inkomenssteun kwam nooit tot stand.

²⁹ Kelly 2001: 90.

³⁰ Lustig 1996, geciteerd in Kelly 2001.

³¹ Schaeffer 1995: 256.

³² Barkin 1987. Zie ook het overzicht in Wessman 1984 voor verschillende perspectieven op deze kwestie.

³³ Aan het eind van een kortstondige maar effectieve reeks interventies in het voedselbeleid. Zoals Fox (2002) optekent waren de gebieden die de beste uitkomsten noteerden die waarin beleidsstructuren open waren, en waar boeren in staat waren om stedelijke machtblokken het hoofd te bieden. Onder die 'ethiek van urgentie' (Zizek 2006) werden de behoeften van de rurale meerderheid een belemmering door een

breder, *nationale*, inspanning. Met andere woorden, om de natie te redden, werden de armste leden ervan opgezadeld met de grootste last. Dat is overigens niet een exclusief Mexicaans verschijnsel. Het is mondiaal. Voor meer over Brazilië, bijvoorbeeld, zie hoofdstuk 7. Voor meer over Zuid-Afrika, zie (Bond 2000; Marais 2000); over India, Müller en Patel 2004; over Columbia, Mondragón 2000.

³⁴ Babb 2001: 175.

³⁵ Lasala Blanco 2003.

³⁶ Zie het uitstekende Babb 2001 voor veel meer.

³⁷ De politiek van ontwikkeling die werd geadapteerd in de jaren zeventig tot negentig hoefde niet te lijden onder de vernedering bediscussieerd te worden. Zoals opnieuw Babb opmerkt: 'Deze trend heeft zich voorgedaan in samenlevingen waar een significant deel van de bevolking ongeletterd is (13 procent in Mexico) (...) de macht van de Mexicaanse technocratie stamt vast en zeker niet af van volksgeloof in de expertise van in het buitenland opgeleide economen' (Babb 2001: 20).

³⁸ NAFTA, Annex 302.2 in Schedule of Mexico, tarief-item 0713.33.02., geciteerd in Nadal 2000: 27.

³⁹ 'Dat is wat zo moeilijk is uit te leggen,' zegt Ana De Ita, analist bij het Centre for the Study of Change in the Mexican Countryside (CECCAM). 'In elk geval kun je dit niet alleen verklaren op basis van productie. Maar je kunt het verklaren, na het einde van de pesocrisis, als je kijkt naar de maishandelaren die binnentrokken. ADM, Cargill, Continental, Corn Products International. Dat waren degenen die de maismarkt beheersten. De regering zag geen enkel belang voor boeren. El Campo No Aguanta Más wilde opnieuw onderhandelen over dit deel van de overeenkomst, en vooral voor tarieven rond mais. Het antwoord van de regering was: "We gaan invoerrechten heffen op witte mais." Maar witte mais maakt slechts 8 procent van de import uit - het probleem was gele mais, en daar bleven ze vanaf. En de enige reden was om de transnationals te verdedigen die mais importeerden.'

⁴⁰ Folgarait 1991.

⁴¹ Pérez en Enciso 2003.

⁴² Fox 1992.

⁴³ Pérez en Enciso 2003.

⁴⁴ *ibid.*

⁴⁵ Neuwirth 2005; Davis 2004; Pithouse 2005; Zizek 2005 bieden een goede inleiding tot dit onderwerp. Over de politiek van migratie, vooral internationale migratie, schrijft Saskia Sassen: 'Vluchtelingenbeleid geeft indirect toe dat activiteiten van het Amerikaanse leger in het buitenland Amerika verantwoordelijk maken, tenminste tot op zekere hoogte, voor het lot van de ontheemde mensen van een bondgenoot. De vluchtelingenstatus draagt een dergelijke erkenning. Je kunt je afvragen of mensen die zijn ontheemd vanwege commerciële ontwikkelingen door Amerikaanse bedrijven in het buitenland, dat wil zeggen grootschalige exportgewassen, recht hebben op bepaalde schadeloosstellingen omdat ze zijn gedwongen

immigranten te worden' (Sassen 1988: 5). Onder de beschamende steun die vluchtelingen momenteel krijgen is een spoedcursus Hoe overleef ik Amerikaans eten? Brimacombe 2006.

⁴⁶ Pérez en Enciso 2003.

⁴⁷ Lapper 2007.

⁴⁸ Zoals Friedman 2004 heeft opgemerkt is het slurpende geluid nu te horen in Mexico.

⁴⁹ Davis 2004.

⁵⁰ Wereldbank 2005.

⁵¹ Hall en Patrinos 2005.

⁵² Lewis 2005:45.

⁵³ De Inter-American Commission on Human Rights (2003) meldde dat meer dan 268 vrouwen en meisjes op brute wijze waren vermoord tussen 1993 en 2003, en dat meer dan 250 mensen vermist waren in een grensplaatsje waar afschuwelijk en wijdverbreid geweld tegen vrouwen aan de orde van de dag was, op basis van een reeks bronnen.

⁵⁴ del Rio-Navarro et al. 2004.

⁵⁵ del Rio-Navarro et al. 2004. Zie ook Jiménez-Cruz, Bacardí-Gascó, en Spindler 2003.

⁵⁶ Agriculture and Agri-Food Canada 2005a.

⁵⁷ Chopra en Darnton-Hill 2004: 14ff.

⁵⁸ Hawkes 2006.

⁵⁹ En natuurlijk het continent – zie Reardon en Berdegú 2002.

⁶⁰ Chopra en Darnton-Hill 2004; Reardon en Berdegú 2002. Zie ook Agriculture and Agri-Food Canada 2005b, 2005c.

⁶¹ Hawkes 2006.

⁶² Garcia en Buffa 2006.

⁶³ **Error! Reference source not found..**

⁶⁴ Voor een historische behandeling van financieel beleid en de gevolgen voor boeren in de Verenigde Staten, zie *The Wizard of Oz*, en lees vervolgens Rockoff 1990. Zie ook Susman 1989 meer in het algemeen.

⁶⁵ Wikipedia geeft een mooi gedachte-experiment om te begrijpen hoe oliedollars Amerika in de jaren zeventig op weg hielpen: http://en.wikipedia.org/wiki/Petrodollar_recycling, versie gedateerd 29 mei 2006

⁶⁶ Susman 1989: 297.

⁶⁷ 40 procent van de leningen kwamen van niet-boerderij-banken.

⁶⁸ Schneider 1986.

⁶⁹ Susman 1989: 300.

⁷⁰ Malcolm 1985; Schneider 1987; Week in Review Desk 1985. Net zo'n verhaal kan worden verteld over Mexico. De stijging in zelfmoordaantallen kan worden herleid tot dit moment. Van 1970 tot 1994 stegen de aantallen met 156 procent (Borges et al. 1996). Net zo is de Mexicaanse uitbraak van overgewicht teruggevoerd tot voor 1992 (Arroyo et al. 2004). Zelfs de wijdverbreide verandering in eetgewoonten, van bonen tot tarwe, heeft een lange pre-NAFTA-geschiedenis. Tarwe was het op twee na meest verbouwde gewas in Mexico (na mais en katoen) in de jaren dertig, en Mexico is tientallen jaren lang een ontvanger geweest van Amerikaanse tarwe, als voedselhulp of als goedkoop bulkartikel (Perkins 1997:112).

⁷¹ Buchanan 2003.

⁷² En de man verantwoordelijk voor de term 'Sovjet-Canuckistan' om Canada mee te beschrijven.

⁷³ Buchanan 2003.

⁷⁴ Center for Immigration Studies 2006.

⁷⁵ Mishel, Bernstein en Boushey 2003. Er is ook toenemende inkomensgelijkheid geweest, en een neerwaartse druk op arbeiderslonen in de Verenigde Staten.

⁷⁶ LAO 2004. Of mogelijk de op negen na grootste, als de CIA-methodologie wordt gebruikt.

⁷⁷ Bron: Amerikaans Bureau voor Economische Analyse.

⁷⁸ LAO 2006.

⁷⁹ De biologische markt is ook onderverdeeld: 1443 boeren produceren samen de totale waarde van biologische productie in de staat: 149.137.000 dollar; 94 procent wordt geproduceerd door slechts 314 boerderijen.

⁸⁰ Walker 2004 toont dit prachtig aan, en zijn boek wordt zeer aanbevolen.

⁸¹ Walker 2004: 66 et passim.

⁸² Gebaseerd op US Census 2005 American Community Survey dataset op <http://www.census.gov>

⁸³ Ahn, Moore, en Parker 2004.

⁸⁴ Volgens het Employment Development Department van Californië op <http://www.labormarketinfo.edd.ca.gov>.

⁸⁵ Rothenbergs boek uit 1998, altijd ontroerend, geëngageerd en betrokken, is een mooie bron om hier een vervolg aan te geven, net als Hurston 1999, voor een gefictionaliseerd en ten diepste waarachtig verslag van de ervaringen van zwarte Amerikaanse boerderijmedewerkers in Florida.

⁸⁶ Bonacich, Appelbaum et al., 2000.

⁸⁷ Chang 2000.

⁸⁸ Zie de gegevens van 2004 in ETC Group 2005, en veel meer. De vleesindustrie heeft haar eigen fascinerende geschiedenis van migrantenarbeid. Zie bv. Stanley 1994 en natuurlijk Upton Sinclairs *The Jungle* (Sinclair en Eby 2002).

⁸⁹ Ook La Via Campesina-ledenorganisaties hebben deelgenomen aan deze mobilisaties, zoals El Proyecto de los Trabajadores Agrícolas Fronterizas (Het project van landbouwarbeiders aan de grens) in El Paso, Texas.

⁹⁰ Ferriss, Sandoval en Hembree 1997: 24. Zie ook McWilliams 1936.

⁹¹ Dit citaat in Matthiessen 1969: 225–6. Hoewel er een hoop gedoe is over de New Journalism-revolutie kunnen McWilliams en Steinbeck een sterke claim leggen op het starten van die traditie, op de velden van Californië.

⁹² In een stevig Californische staat, waar geregistreerde Republikeinen de geregistreerde Democraten in aantal overtroffen in een verhouding van 3:1, zette de kandidatuur van Sinclair de staat op z'n kop. Tegen de tijd van de verkiezingen waren er meer geregistreerde Democraten dan Republikeinen. De grote bedrijven van Californië verenigden zich tegen hem en zamelden 10 miljoen dollar in om zijn Republikeinse tegenstander te steunen. Louis B. Mayer, een MGM-beroemdheid, voerde een groep aan waar Southern California Edison, Southern Pacific Railroad, Standard Oil en Pacific Mutual in zaten. De media waren crucialer dan ooit tevoren voor de verkiezingen; geen enkele krant schaarde zich achter Sinclair. Ondanks intimidatie van Democratische kiezers, een nooit vertoonde publiciteitsoorlog en wijdverbreide bangmakerij voor 'de roden', kwam de grootste klap toen president Roosevelt, zelf Democraat, zijn steun onthield aan Sinclairs campagne. Sinclair verloor de verkiezingen, met 40 procent van de stemmen, en trok zich terug uit de politiek. De Democraten echter consolideerden hun macht in de staat en wonnen de volgende provinciale verkiezingen.. Zie Mitchell 1992.

⁹³ Ferriss, Sandoval en Hembree 1997: 148.

⁹⁴ Martin 2003.

⁹⁵ Ahn, Moore, en Parker 2004.

⁹⁶ Shrek 2005.

⁹⁷ Ontdek meer op <http://www.southcentralfarmers.org>

Hoofdstuk 4

¹ Dit is niet in tegenspraak met de stijging van tortillaprijzen na NAFTA in hoofdstuk 3.

Handelsliberalisering gaat vaak hand in hand met een verslechtering van de voorzieningen voor arme burgers en een stijging in winst voor handelaren, maar de geschiedenis van de internationale voedselhandel heeft onmiskenbaar mensen een ongekeerde voedselkeuze gegeven.

² Readman 200: voetnoot 149.

³ Abu-Lughod 1989.

⁴ Wood 2000. Meer algemeen zie Cain en Hopkins 1980.

⁵ Zie Sweeney 2004.

⁶ Zenith International 2006.

- ⁷ Denyer 1893.
- ⁸ Mintz 1985: 5–6.
- ⁹ Yeomans et al. 2000.
- ¹⁰ Voor meer details over suiker in thee, zie Smith 1992. Voor meer over thee in het algemeen, zie Ukers 1935.
- ¹¹ Mintz 1985: 53.
- ¹² Denyer 1893: 38.
- ¹³ Mannen aten het leeuwendeel van proteïnen en vetten, terwijl vrouwen voornamelijk brood en thee kregen. Zie Oddy 1970.
- ¹⁴ Zoals de priester van de voedselpolitiek, Sidney Mintz, heeft opgemerkt. En als je ooit nog een boek over voedsel wilt lezen, lees dan Mintz's *Sweetness and Power* uit 1985.
- ¹⁵ Denyer 1893: 38.
- ¹⁶ Centraal hierbij was de mogelijkheid, terwijl de suikerprijzen daalden, voor de *middle class*, en uiteindelijk de *working class* om de consumptiestijl van de aristocratie te imiteren.
- ¹⁷ Mintz 1985: 137.
- ¹⁸ McCrae 2004. Eén onderzoeker, van de Universiteit van Oxford, schrijft dat de Temperance-beweging nog geen invloed heeft op haar werkplek, waar gin elke dag vaste prik is.
- ¹⁹ Mintz 1985: 137, voetnoot 101.
- ²⁰ McCrae 2004.
- ²¹ Zie bv. Denyer 1893: 33–4.
- ²² Labour Research Service, Women on Farms Project and Programme for Land And Agrarian Studies (University of the Western Cape) n.d.
- ²³ En de Zuid-Afrikaanse familie Hulett, die land en arbeid stal in Natal voor de suikerindustrie, woont nog steeds op de sinecure – een van de telgen van de familie vindt het moeilijk om van Monaco naar Durban te gaan omdat de haven te klein is voor zijn jacht.
- ²⁴ Afrika was niet de enige bron voor slaven – vergelijkbare praktijken kon gevonden worden in Zuid-Afrika, waar slaven naartoe werden gebracht vanuit Java (nu Indonesië) door de Nederlanders om te werken op de Kaap-boerderijen.
- ²⁵ Talbot 1995.
- ²⁶ Zie ook Arrighi 1983, Friedland 1994.
- ²⁷ Friedmann en McMichael 1989.
- ²⁸ Friedmann 2006.
- ²⁹ Irwin 1996, McMichael 1992, 1994 meer algemeen.
- ³⁰ Davis 2001: 297, 9.
- ³¹ Beaud 2001: 160.

³² Lenin 1970: 75.

³³ Het is een angst die voortduurt. Anders is moeilijk te verklaren waarom momenteel in de Verenigde Staten tenminste één op de zeven vakbondsleiders ten onrechte wordt ontslagen. Zie Schmitt en Zipperer 2007.

³⁴ Door die waarneming kreeg economie de bijnaam ‘de armzalige wetenschap’. Hij werd met name beoefend door de gevolgen van bevolkingsgroei onder de Britse arbeidersklassen, en op hen waren zijn beleidsvoorschriften gericht. Malthus is enigszins oneerlijk behandeld door de weergave van zijn ideeën. Neem deze vaak geciteerde passage, uit de tweede editie van zijn essay:

In plaats van reinheid te adviseren aan de armen zouden we tegengestelde gewoonten moeten aanmoedigen. In onze dorpen zouden we de straten smaller moeten maken, meer mensen in de huizen stoppen, en te streven naar de terugkeer van de pest. Op het platteland moeten we onze dorpen bouwen in de buurt van stilstaand water, en vooral nederzettingen stimuleren in heel moerassige en ongezonde omstandigheden. Maar bovenal moeten we specifieke genezingen voor verwoestende ziektes afgekeuren. (Bk IV, hfst. V: Malthus 1993: xix)

Deze passage is gebruikt om Malthus te demoniseren, maar de context waarin hij het schreef was de presentatie van een *reductio ad absurdum* van bestaand beleid voor het stimuleren van het huwelijk. Malthus’ oplossing voor bevolkingsgroei, altijd gericht op de armen, was lang niet zo swiftiaans als dit. Hij spoorde eerder de armen aan om ‘morele terughoudendheid’ te betrachten - het huwelijk uit te stellen tot ze de middelen hadden om hun kroost te kunnen voeden. En terwijl zijn verlangens naar een bevolking die gevrijwaard was van ellende goedaardig waren, werd hij vanwege het feit dat zijn morele voorschriften gericht waren op de armen in literaire kringen geminacht. Percy Bysshe Shelley kleineerde Malthus als ‘de apostel van de rijken’ en zei dat Malthus’ redenering de rijken vrij baan gaf om ‘zo veel monden toe te voegen om de producten van de arbeid der armen te consumeren als ze willen’ (Shelley en Rolleston 1920: VII 32-3 geciteerd in Pullen 2001). Byron, in *Don Juan*, vraagt zich af:

*Had Adeline read Malthus? I can't tell;
I wish she had: his book's the eleventh commandment,
Which says, 'Thou shalt not marry,' unless well:
This he (as far as I can understand) meant.
'Tis not my purpose on his views to dwell
Nor canvass what so 'eminent a hand' meant;
But certes it conducts to lives ascetic,
Or turning marriage into arithmetic.*

Byron 1857:377

Maar Malthus’ grootste prestatie werd over het hoofd gezien door de contemporaine telgen der literatuur. Coleridge zat er het verst naast, door Malthus’ essay te beschrijven als ‘350 pagina’s om een *open deur* te

beschrijven! (...) een vanzelfsprekende waarheid! (Malthus 1993: xx). Het was overduidelijk dat de armen honger hadden, maar de link tussen armoede en vruchtbaarheid was helemaal niet zo voor de hand liggend. Malthus creëerde een wetenschap, kort nadat de Franse Revolutie had laten zien wat hongerige en arme mensen de rijken konden aandoen, rond de voortplanting van de armen. Hij maakte het mogelijk voedsel, seks en de dood samen te brengen op een manier waardoor de wortels van armoede niet meer in de politiek en de geschiedenis lagen maar in het ongetemde en vruchtbare vlees van de behoeftigen.

³⁵ Hobsbawm 1978.

³⁶ Merk ook op dat de arbeid die werd vereist door de Industriële Revolutie zelf was geschapen door veranderingen in sociale verhoudingen op het platteland. Engelse landheren hadden de arbeidersklasse gecreëerd, door de landarbeiders te veranderen in mensen die als enige *asset* hun arbeid hadden. Ze hadden markten gecreëerd voor die arbeid. Ze hadden de productiviteit van hun land sterk zien stijgen als gevolg van een verschuiving van feodale naar kapitalistische verhoudingen. Zie Wood 2000 voor meer hierover. Het overschot van geproduceerd voedsel had dus de groei van steden en industrie aangedreven, en uiteindelijk van veranderingen in de maatschappij die de macht van de hogere klasse braken, in de tijd van de Great Reform Act van 1832. De rijke landadel, de mannen die het kapitalisme grootbrachten, werd tenslotte verzwolgen door zijn nieuwe middenklassen (Gunn, 2004).

³⁷ Zie Thompson 1968 voor de opkomst van ‘klassenbewustzijn’ in de Industriële Revolutie. Zie Polanyi 1944 over Speenhamland en de Armenwetten.

³⁸ Zie Davis 2006 voor meer etymologie.

³⁹ Dickens en Southwick 1996: hfst. 2.

⁴⁰ Roberts 1963, maar zie Henriques 1968 voor een verbetering.

⁴¹ Feinstein 1998.

⁴² Nicholas en Oxley 1993: 747–8.

⁴³ Hobsbawm 1978.

⁴⁴ Een boek dat, volgens gesprekken met Wall Street-executives, nog steeds relevant is.

⁴⁵ Marx 1852.

⁴⁶ Meacham 1972 biedt een nuttige discussie over ‘het naderende gevoel van onheil’ en de historiografie ervan, maar mist een cultureel en psychologisch zinvolle interpretatie van middle-class angst.

⁴⁷ James’ verhandeling uit 1963 over Haïti blijft onmisbare lectuur.

⁴⁸ Farmer 2006.

⁴⁹ Davis 2001.

⁵⁰ Perkins 1997: 127.

⁵¹ Zelfs met een sterker wordende politieke en ideologische betrokkenheid, en met een ideologie die een groot deel van het denken voor beleidsmakers zou gaan doen, bleef veel voor het grijpen. Er waren verstrekkende gevechten over de instrumenten en instituten die een door de VS geleide oorlog zouden

brenge tegen honger. Binnen de Verenigde Staten zelf leidde bijvoorbeeld het Brannan-plan voor de landbouw, genoemd naar de minister van Buitenlandse Zaken Charles F. Brannan, tot splitsingen binnen de boerenlobby die voortduren tot vandaag. Het voorstel dat grootschalige landbouw dezelfde hoeveelheid steun zou krijgen als een 'efficiënte familieboerderij' dreef een wig tussen grootschalige industriële landbouw en kleinere boerderijen binnen de Verenigde Staten. Het plan werd hevig bekritiseerd door Republikeinen, op ideologische en partijpolitieke gronden - waarbij één GOP-afgevaardigde voor de Congresverkiezingen van 1950 opmerkte dat 'als de Democraten het er doorheen krijgen, ze er voor hun leven in zitten' (Christenson 1959; Krebs 2000). Uiteindelijk liep het op niets uit, voor een niet gering deel omdat door zich op boeren en niet hun handelsartikelen te richten, het boerderijsteunprogramma niet opgewassen bleek te zijn tegen de taak de overschotten te creëren die volgens de regering (en landbouwbedrijven) nodig waren om de oorlog tegen het communisme te winnen.

⁵² Inaugurele rede van Harry S. Truman, 20 januari 1949.

⁵³ Zie het verslag in Esteva 1992, maar ook Rist 2002; Cowen en Shenton 1996.

⁵⁴ Friedmann 1982.

⁵⁵ De Amerikaanse regering geeft dat zelfs toe, ook al is het veertig jaar later. Volgens het Congressional Budget Office 'hebben de Amerikaanse uitgaven aan hulp vaak de strategische prioriteiten van de natie gevolgd. In de jaren 1940 ontving Europa de meeste Amerikaanse steun toen door de oorlog verscheurde naties hun nationale economieën en infrastructuur opnieuw opbouwden. In de jaren vijftig en zestig ontvingen Aziatische landen – met name Zuid-Korea, Taiwan en Zuid-Vietnam – ongeveer de helft van de Amerikaanse bilaterale hulp' (Congressional Budget Office 1997).

⁵⁶ Friedmann 1982: 265.

⁵⁷ Butz zou overigens waarschijnlijk zijn doorgedaan met zijn dit soort ouwe-jongens-wijsheid als hij niet in 1976 gedwongen was af te treden nadat hij de volgende opmerking had gemaakt: 'Ik zal je zeggen wat de kleurlingen willen. Dat zijn drie dingen: ten eerste, een strak poesje; ten tweede, ruime schoenen; en ten derde, een warme plek om te schijten.' De opmerking kwam niet heel breed in de publiciteit, in naam van het fatsoen, maar er zijn geen aanwijzingen dat zijn racisme niet zijn beleidsbeslissingen stuurde.

⁵⁸ Dat werd op zijn beurt bespoedigd door het besluit van de OPEC, onder aanvoering van de Arabieren, om de export van olie naar landen die Israël hadden gesteund in de Yom Kippoer-oorlog op te schorten.

⁵⁹ Verenigde Naties 1974.

⁶⁰ Hoewel de rollen in dat olie-voor-voedselprogramma de rollen omdraaien waarmee we tegenwoordig meer vertrouwd zijn in Irak, waren de doelen hetzelfde: een positie voor de Amerikaanse regering in wereldzaken én inputs voor de binnenlandse Amerikaanse economie veilig te stellen.

⁶¹ En niet alleen in het Zuiden – ook de VS en Zweden steriliseerden hun eigen bevolking tot de jaren zeventig, en Californië is momenteel plannen aan het ontwikkelen om vrouwelijke gevangenen gedwongen te steriliseren. We zijn niet zo ver verwijderd van die dingen als we graag zouden denken.

⁶² Zie Goldzimmer 2003 over exportkredietbureaus.

⁶³ Chang 2002.

⁶⁴ Voor meer over structurele aanpassing, schuld en neoliberal economisch beleid, zie George 1994 en Bello et al. 1999.

⁶⁵ Amerika en Engeland zijn de meest geciteerde voorbeelden, maar zoals Kelsey 1995 opmerkt waren de neoliberale experimenten mondiaal, en vaak gerelateerd aan veranderingen in de productie van voedsel.

⁶⁶ Berthelot 2001.

⁶⁷ Het blijft een controversiële koers, meest recent omdat hij door China is gebruikt om concessies te winnen en middelen te beheersen door overwegend aan Afrika te lenen (Beattie en Yeh 2007).

⁶⁸ UNCTAD 1996.

⁶⁹ Landen die zijn afgeweken van de grondwet hebben, drastisch en snel, veel betere ontwikkeling ervaren dan de landen die dat niet deden. In de woorden van de toenmalige Wereldbank-president James Wolfensohn: 'Cuba heeft het geweldig gedaan met onderwijs en gezondheidszorg, en ik schaam me niet om dat toe te geven' (Lobe 2001). Je kunt je voorstellen dat hij zich toch een beetje zou hebben geschaamd, aangezien in landen die adviezen over internationale ontwikkeling hebben genegeerd, en vooral in die landen die deden aan herverdeling voor gelijkheid, opbrengsten snel bij de armsten terecht kwamen.

Hoofdstuk 5

¹ Carney 1995.

² Pablo Neruda schreef een prachtig gedicht over de United Fruit Company en haar verderfelijke invloed op Latijns-Amerika. Voor wie het wil lezen: *La United Fruit Co* (in P. Neruda, *Poesia Politica (Discursos Politicos)*).

³ Arcal en Maetz 2000.

⁴ McMichael 2006.

⁵ Cullather en Gleijeses 1999.

⁶ Muse 2007.

⁷ De Verenigde Staten misten het uiterlijk vertoon van een geformaliseerd koloniaal systeem, maar genoten een vergelijkbaar *de facto* imperium. Zinn 2003.

⁸ Zie ook Enloe 1989 en Friedland 1994: 175, 180. Zoals Dick Walker opmerkt zijn niet alle agribusinessbedrijven mammoeten (Walker 2004). Een langer onderzoek zou dat uitgebreider laten zien, maar ondertussen kan ik geen betere introductie aanbevelen dan Walkers studie van het Californische agribusiness-systeem, met name de aandacht die hij besteedt aan kapitaal.

⁹ Carnegie 1903.

¹⁰ Krebbs 1999.

¹¹ Murphy 2006.

- ¹² ETC Group 2005a.
- ¹³ ETC Group 2005b.
- ¹⁴ O'Brien 2006.
- ¹⁵ Zie Lopez et al. 2002, en Mamen et al. 2004.
- ¹⁶ Taylor 1999.
- ¹⁷ Zie bv. voor details over de draaideur.
- ¹⁸ Fernandez-Cornejo en Schimmelpfennig 2004.
- ¹⁹ Monsanto Inc. 2005.
- ²⁰ Niet dat investeerders niet af en toe net zo goedgevolgig kunnen zijn als het gewone publiek. Maar investeerders kunnen mensen voor de rechter slepen.
- ²¹ Bird 2000.
- ²² Bird 2000; zie ook <http://www.kzwp.com/lyons/index.htm>.
- ²³ Tenslotte hebben giganten in het voedselsysteem krediet nodig net als kleine boeren. Ze zijn er alleen beter in om het te krijgen dan de armen.
- ²⁴ <http://www.publicintegrity.org/lobby/profile.aspx?act=clients&year=2003&cl=L000203>.
- ²⁵ Amerika is niet het enige land waar dit gebeurt, natuurlijk. Het gebeurt overal ter wereld, maar in veel andere landen is het illegaal, wat resulteert in een vreemde dubbele standaard. Als ze worden betrappt bij het aannemen van donaties van bedrijven worden regeringen elders 'ontransparant' genoemd door ngo's die zich bezighouden met het wijzen met beschuldigende vingers. De les voor de niet-scrupuleuzen is politieke omkoperij te legaliseren en reguleren in plaats van ze helemaal uit te bannen.
- ²⁶ Levenstein 1996.
- ²⁷ Connor 2001, 1997; Lieber 2000. De duizelingwekkende cijfers moeten niet bedriegen. Jury's kunnen boetes opleggen zo hoog als ze willen, zijn de bedragen die daadwerkelijk worden betaald als vergoeding voor dit soort *corporate crime* een fractie van de boete. De Accounting Office van de Amerikaanse regering stelt die fractie op zo'n 7 procent. Mendoza en Sullivan 2006.
- ²⁸ Zie ook Kneen 1995.
- ²⁹ Heffernan 2000.
- ³⁰ Heller 1961.
- ³¹ Washingtons adres te vinden op <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/washing.htm>.
- ³² Lieber 2000.
- ³³ Isikoff 1985. Ik dank Bovards (1995) mooie exposé over dit onderwerp, dat ik aanbeveel en dat me naar veel van de journalistieke bronnen over HFCS heeft gewezen.
- ³⁴ Isikoff 1985.
- ³⁵ Perkins 1997.
- ³⁶ Pincus 1963.

³⁷ Bron: USDA/Economic Research Service, 21 December 2005.

³⁸ Barnes 1987.

³⁹ Dat cijfer is gedaald. Voornamelijk belandt HFCS in frisdranken en er is een groei in de markt voor light-dranken, anders dan suikerhoudende dranken.

⁴⁰ Geciteerd in Bovard 1995.

⁴¹ Isikoff 1985.

⁴² Duara 1996.

Hoofdstuk 6

¹ Jacobs 1890.

² Crookes 1899: 38 geciteerd in Shapin 2006.

³ Mishra 2006.

⁴ Rao 2006.

⁵ Nehru 1984: vol.4 p.65. Zie ook Tharoor 2003.

⁶ Volgens the FAOSTAT database bij de Food and Agricultural Organization van de Verenigde Naties.

⁷ Perkins 1997: 175 en Shiva 1989: 55.

⁸ Perkins 1997: 175.

⁹ Belair Jr 1965. Voor meer over dit proefschrift en de oorsprong ervan, zie het uitstekende Perkins 1997.

¹⁰ Ahlberg 2003. Voor meer over voedselrellen zie Walton en Seddon 1994.

¹¹ *Time Magazine* 1964 geciteerd in Ahlberg 2003: 211.

¹² Speech, Orville Freeman, 'Growing Nations, New Markets,' 15 februari 1967, Department of Agriculture Administrative History, vol, II, documentary supplement, hfst. IV: 5, 19, in Ahlberg 2003: 149.

¹³ Shiva 1989: 30.

¹⁴ Belair Jr 1965.

¹⁵ Congressional Record, 89ste Congres, 2de sessie, 1966, 112, deel 16: 21105, in Ahlberg 2003: 138

¹⁶ Cleaver 1972; Cleaver 1977.

¹⁷ Met name de maoïstische Naxalieten, wier rurale opstand in 1967 een nalatenschap in het contemporaine India heeft.

¹⁸ Voor meer over de 'anti-politiek van ontwikkeling', over hoe ontwikkeling politieke problemen verandert in technologische problemen, zie het klassieke Ferguson 1990.

¹⁹ Dharmadhikary, Sheshadri en Rehmat 2005.

²⁰ Shiva 1989: 78.

²¹ Ibid: 177.

²² Tandon 2006.

²³ UNDP India 2004: 42.

²⁴ Zie <http://censusindia.net/> ; Dharmadhikary, Sheshadri en Rehmat 2005: xvii. Veel dank aan Biju Mathew voor zijn exemplaar van dit rapport.

²⁵ Heller 2001.

²⁶ Gegevens naar Bajpai 2003.

²⁷ Gill et al. 2003.

²⁸ Page 2007. De verbazing van officials over deze aankondiging en die van de Britse officials over de hongersnoodcijfers in India in hoofdstuk 4 zijn het waard vergeleken te worden. In beide gevallen zien officials toe op een project dat een zeker vooruitgangsverhaal vereist. Als het project dat verhaal ondermijnt, ontstaan er momenten van cognitieve dissonantie als deze.

²⁹ Müller en Patel 2004.

³⁰ Zie ook Rai 2003.

³¹ Nayak 2002.

³² Sharma 1999.

³³ Zie Müller en Patel 2004: 40 voor meer.

³⁴ Ministerie van Financiën en Bedrijfszaken – regering van India 2003.

³⁵ Müller en Patel 2004: iii.

³⁶ Sen 1981.

³⁷ Sharma 2005.

³⁸ Reid 2005.

³⁹ Howard 2003.

⁴⁰ Er is een stel regels zo in tegenspraak met economisch verstand dat ze zelfs zijn verworpen door een economisch adviseur van het Amerikaanse handelsteam dat onderhandelde over de originele WTO, Jagdish Bhagwati. Zie Bhagwati 2004: 182-3.

⁴¹ Een uitgebreidere discussie over intellectueel-eigendomsrechten is te vinden op <http://stuffedandstarved.org/ip>.

⁴² Slogan: 'Win in de Platte Wereld'. Misschien hebben ze Thomas Friedman gelezen.

⁴³ Kadidal 1997; McGirk 1995.

⁴⁴ BBC News 2005.

⁴⁵ Mishra 2006.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Prahalad 2006.

⁴⁹ In zijn boek prijst C.K. Prahalad bijvoorbeeld de zaak van Hindustan Lever, dat samen met de Wereldbank zeep verkoopt aan de armen om ze gezond en schoon te houden. Dat is een beetje érg hoopvol

- de belangrijkste oorzaak van slechte gezondheid voor arme Indiërs is niet vieze handen. Het is de afwezigheid van water om hun handen mee te wassen. Het probleem is dat er erg weinig geld is te verdienen met water geven aan de armen, zoals steeds meer privé-bedrijven ontdekken. Zie bv. Vidal 2006.

⁵⁰ De Groene Revolutie heeft een hand gehad in het creëren van deze situatie.

⁵¹ Connor 2006.

⁵² Centre for Sustainable Agriculture et al. 2006. Merk ook op dat van oude Groene Revolutie-gewassen de oogsten in sommige gevallen minder werden. Cassman en Pingali 1995.

⁵³ Zie Shiva 2006, die ook een stevige kritiek biedt op onderzoeken die worden uitgevoerd in het gebied dat de voordelen van het gewas claimt.

⁵⁴ Black 2007.

⁵⁵ Anand 2005.

⁵⁶ Zie bv. Stone 2007, die laat zien dat in Gujarat boeren het recht teruggeisen om te experimenteren met zaden, en zichzelf beginnen om te scholen. Dat hangt af van hoe zijzelf GM-technologie assimileren en innoveren.

⁵⁷ Birchall 2005.

⁵⁸ ‘De hervormingen die we vandaag aankondigen zullen sneller en eenvoudiger agrarische producten, ontwikkeld door biotech, naar de consumenten, voedselverwerkers en boeren brengen,’ zei Quayle tegen een menigte executives en verslaggevers in de Indian Treaty Room van het Old Executive Office Building. ‘We zullen verzekeren dat biotechproducten hetzelfde toezicht krijgen als andere producten in plaats van te onderworpen aan lastige onnodige regelgeving’ (Vidal 2005).

⁵⁹ Heard et al. 2003; Hawes et al. 2003; Zeki 2003; Perry et al. 2003; Roy et al. 2003; Haughton et al. 2003; Brooks et al. 2003; Firbank 2003; Champion et al. 2003.

⁶⁰ Soil Association 2003.

⁶¹ Zie Langer 2001.

⁶² Butler 1769: regels 1278–82.

⁶³ Quist en Chapela 2001; Independent Science Panel et al. 2003; Walsh 2004.

⁶⁴ Monbiot 2002a, 2002b.

⁶⁵ Walsh 2004.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Vidal 2005.

⁶⁸ Novartis 2005.

⁶⁹ Press en Washburn 2000.

⁷⁰ Thompson 2000.

⁷¹ Zie ook Morales en Verhaag 2004.

⁷² Smith 2003.

- ⁷³ Gillis 2003.
- ⁷⁴ Sainath 2005.
- ⁷⁵ Of iedere bijdrage aan Hickey en Mittal 2003.
- ⁷⁶ Arsenault 2006.
- ⁷⁷ CORE 2003.
- ⁷⁸ Te vinden op http://www.core-online.org/features/voices_video.htm.
- ⁷⁹ FAOSTAT-gegevens laten zien dat consumptie van granen en producten per persoon per dag vandaag 10 procent hoger is dan in 1969–1971.
- ⁸⁰ Zie Watts 1983; Scott 1976 voor klassieke onderzoeken.
- ⁸¹ SADC-FANR Vulnerability Assessment Committee 2002b.
- ⁸² SADC-FANR Vulnerability Assessment Committee 2002a.
- ⁸³ UNDP 2002.
- ⁸⁴ SADC-FANR Vulnerability Assessment Committee 2002c.
- ⁸⁵ WFP 2002.
- ⁸⁶ Devereux 2002.
- ⁸⁷ Jubilee Research 2002.
- ⁸⁸ OAU 1981.
- ⁸⁹ Wereldbank 1981.
- ⁹⁰ Arrighi 2002.
- ⁹¹ Danaher en Riak 1995.
- ⁹² Weiss 2002.
- ⁹³ Toufe 2002.
- ⁹⁴ Nickson 2004.
- ⁹⁵ Driessen 2004.
- ⁹⁶ Mijn research in Makhathini werd gedaan met Harald Witt en Matt Schurr, beiden van de Universiteit van KwaZulu-Natal in 2005. Ik dank ze, net zoals ik het researchteam van Nonhlanhla Dlamini, Dumisani Nyathi, en Aoibheann O’Sullivan dank dat ze die samenwerking mogelijk hebben gemaakt.
- ⁹⁷ Horsch 2003.
- ⁹⁸ Bradbury 2000; Toufe 2002.
- ⁹⁹ En dit wijst op de armoede van rassenpolitiek in Europa en Noord-Amerika.
- ¹⁰⁰ Thirtle et al. 2003.
- ¹⁰¹ Greenberg and African Centre for Biosafety 2004 heeft meer over de mondiale context van GM-katoen.
- ¹⁰² En we kunnen opmerken dat Microsoft geprofiteerd heeft van hetzelfde soort patentbescherming dat biotechbedrijven draaiende houdt. Er zijn natuurlijk andere oplossingen voor Afrikaanse honger, net zoals er andere besturingssystemen zijn dan Windows.

¹⁰³ Heim 2006.

¹⁰⁴ **Error! Reference source not found.** is de website voor de Food Sovereignty-conferentie van 2007 in Mali waar een paar van deze oplossingen werden gesproken.

¹⁰⁵ Morgan 2004.

¹⁰⁶ Bijvoorbeeld: een ei en een steak zitten in het park. Opeens zien ze een grote menigte op ze af komen rennen, speeksel druipend uit hun mond. 'Rennen voor je leven,' zegt het ei. 'Neuh, ren jij maar,' zegt de steak. 'Mij herkennen ze niet eens.'

¹⁰⁷ Sinclair en Thompson 2001.

¹⁰⁸ Rosset en Benjamin 1994.

¹⁰⁹ De mensen die beweren dat GM de enige manier is om problemen in de landbouw op te lossen, hetzij door ongedierte of door de grote hoeveelheid brandstof nodig om geïndustrialiseerde landbouw in stand te houden, moeten dit in gedachten houden. Zie Avery et al. 2005; Fedoroff en Brown 2004; Pimentel 2004.

¹¹⁰ Peter Rosset, persoonlijke communicatie, 17 september 2005.

¹¹¹ Nicholls et al. 2002.

¹¹² Rosset en Benjamin 1994.

¹¹³ Maar zie Funes et al. 2002.

¹¹⁴ Weinig landen hebben dit zo indringend ervaren als de Verenigde Staten. Williams 2006 documenteert en Wilson et al. 2002 geven belangrijke inzichten over racisme op de locatie van deze operaties.

¹¹⁵ UNDP 2005.

¹¹⁶ Nilda Peres aan de Universiteit van Havana leidt dit opwindende initiatief.

¹¹⁷ Fukuoka 1978.

¹¹⁸ Zie Holt-Gimenez 2006.

Hoofdstuk 7

¹ Dahl 1973: 144.

² Om te beginnen hebben we geen idee of de cacao in chocolade is geproduceerd door kinderslaven. In Ivoorkust, waar bijna de helft van de cacao van de wereld wordt verbouwd, schatten Unicef en het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken dat rond de 15.000 kinderen als slaven op boerderijen werkten. In Ivoorkust, volgens een rapport van Global Exchange, beheersen tien grote exporteurs, geleid door de Amerikaanse bedrijven Cargill en ADM, de cacaosector. De grootste koper van cacaobonen in het seizoen 2001/2002 was de Cargill-groep, die 13 procent van de totale oogst kocht. De Amerikaanse rivaal ADM was nummer twee, met 10 procent van de oogst, gevolgd door de France Bollere-groep met acht procent.

³ Greenpeace International 2006.

- ⁴ Davidson 1999. Sorosiak 2000 stelt dat het woord *shoyu* weer verwant kan zijn aan het oud-Chinese *sho*.
- ⁵ Dit is niet uniek – er zijn andere planten ook worden genoemd naar wat er van ze gemaakt wordt, zoals suikerbiet en suikerriet. Maar opvallend is dat die planten eveneens bijna alomtegenwoordig zijn in ons voedselsysteem.
- ⁶ Hymowitz en Shurtleff 2005.
- ⁷ Sears 2000.
- ⁸ WorldWatch Institute 2006. Zie ook het uitstekende Greenpeace-rapport (Greenpeace International 2006).
- ⁹ WWF 2004; Drewnowski 2000.
- ¹⁰ Finlay 2004.
- ¹¹ Stock 1996; Primmer 1939; Gilbert en Howe 1991 over nuttige manieren om te denken over landbouwpolitiek van de New Deal.
- ¹² Windish 1981: 98. Windish stelt de datum op 1938, Finlay op 1935.
- ¹³ Windish 1981: 31.
- ¹⁴ Ter gelegenheid van haar 75ste verjaardag publiceerde de Ford Motor Company *Henry Ford and the Beanstalk*. Zie ook Lewis 1995.
- ¹⁵ Windish 1981:32.
- ¹⁶ De industriële toepassingen van soja waren beperkt, hoewel ze veel te danken hadden aan de post-WOI-overeenkomst, waarin de Verenigde Staten zich Duitse industriële patenten toeëigenden als onderdeel van het herstel. Soja was belangrijk in Mantsjoerije vanwege de industriële toepassingen ervan (Deasy 1939).
- ¹⁷ Finlay 2004.
- ¹⁸ Munn 1950: 223–4.
- ¹⁹ Josling en Tangerman 2003.
- ²⁰ Tubiana 1989.
- ²¹ Een van haar volgelingen was John Harvey Kellogg, wiens broer, Will Keith, het granenbedrijf oprichtte om Amerikanen aan te moedigen net zo gezond te eten als de zevendedagadventisten.
- ²² Ze hebben wellicht een troebele blik op het naoorlogse culinaire succes van soja, dat grotendeels toe te schrijven was aan zijn toepassing als een vleesuitbreider in worst.
- ²³ Dat was, overigens, het jaar nadat Brazilië de slavernij afschafte. Zie onder.
- ²⁴ Bock 1979; Cowen en Shenton 1996.
- ²⁵ Frank 1969.
- ²⁶ de Sousa en Busch 1998.
- ²⁷ Zie ook Welch 2006.
- ²⁸ Forman 1971.
- ²⁹ Ibid.: 21.

³⁰ de Sousa en Busch 1998.

³¹ Het is geen toeval dat de soja-*boom* begon in Rio Grande do Sul. Het klimaat daar is hetzelfde als in de gebieden waar soja wordt verbouwd in de Verenigde Staten.

³² Hasse en Bueno 1996: 99.

³³ Friedmann en McMichael 1989: 109.

³⁴ En ook minder zeevogels, en minder guano, dat in die tijd ook een belangrijk Peruviaans exportproduct was.

³⁵ Warnken 1999.

³⁶ Maar er zijn gegevens voor het seizoengemiddelde. De prijs piekte in 1972 op 12 dollar per bushel.

³⁷ Het tarweprogramma had echter geen succes en boeren gingen al snel het hele jaar soja verbouwen.

³⁸ Hillman en Faminow 1987.

³⁹ de Sousa en Busch 1998.

⁴⁰ Warnken 1999.

⁴¹ Zie Wittman 2005, vooral hoofdstuk 1.

⁴² Helfand 1999.

⁴³ Folha Online 2004.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Mccarthy 2005; Lloyd's List 2005.

⁴⁶ Diaz 2004b; Mccarthy en Buncombe 2005.

⁴⁷ Mccarthy 2005.

⁴⁸ Lazzarini en Filho 1997:22.

⁴⁹ Diaz 2004a.

⁵⁰ Thompson 2003.

⁵¹ Astor 2003.

⁵² We moeten deze cijfers niet meteen geloven. Ze zijn zelf ook een inmenging in een lopende discussie tussen Amerika en Brazilië.

⁵³ Warnken 1999: 35 geciteerd in Cassel en Patel 2003: 26.

⁵⁴ Mccarthy en Buncombe 2005.

⁵⁵ Het systeem van landbouw dat soja steunt beïnvloedt ook de waterkwaliteit in Europa. Vanwege de verschuiving richting de import van goedkoop dierenvoedsel uit Brazilië is de Europese veehouderij intensiever geworden, wat resulteerde in een reeks milieuproblemen (Chapecó Declaration 2005).

⁵⁶ Greenpeace International 2006.

⁵⁷ Fearnside 2001.

- ⁵⁸ We moeten misschien enigszins sceptisch zijn over de cijfers. De Braziliaanse regering claimt dat 16 procent van de Amazone bezet is, maar een recent onderzoek legt dat bij de 50 procent. Ook elders kunnen zulke fouten voorkomen (Hay 2004, en meer recent Barreto et al. 2005).
- ⁵⁹ Kamalurre Mehinaku 2006.
- ⁶⁰ Dit is een lastige term, vooral in de Braziliaanse context. Inheemse mensen hebben andere problemen dan, bijvoorbeeld, Afro-Brazilianen. In zo'n groot land zijn er veel variëteiten van racisme. Over die complexiteit, zie Harris 1956, mij aangeraden door Angus Wright.
- ⁶¹ Cassel en Patel 2003, passim.
- ⁶² Ibid.
- ⁶³ Hall 2004.
- ⁶⁴ SAPA/AFP 2004.
- ⁶⁵ ILO 2004: 16.
- ⁶⁶ *The Economist* 2005.
- ⁶⁷ Lilley 2004.
- ⁶⁸ SAPA/AFP 2004.
- ⁶⁹ En, zoals Peine opmerkt, vice versa – de milieubeweging speelt een belangrijke rol in de verbeelding van Braziliaanse sojaproductenten.
- ⁷⁰ **Error! Reference source not found..**
- ⁷¹ Ik zoek naarstig naar een *reductio ad absurdum* hier, maar belangenconflicten lijken steeds meer een vereiste te zijn voor belangrijke posities in het Witte Huis.
- ⁷² Een vergelijkbare situatie heerst in Brazilië.
- ⁷³ Memarsadeghi en Patel 2003.
- ⁷⁴ *Farm Subsidies Database*, Environmental Working Group. Online op **Error! Reference source not found.**, geciteerd in Memarsadeghi en Patel 2003.
- ⁷⁵ Poulin 2003 en zie, in een andere industrie maar met hetzelfde patroon, Bacheva, Kochladze, en Dennis 2006.
- ⁷⁶ Greenpeace International 2006.
- ⁷⁷ Emelie Peine, persoonlijke communicatie, 5 juli 2005.
- ⁷⁸ American Soybean Association 2004.
- ⁷⁹ Delta Farm Press 2004.
- ⁸⁰ Buanain en Silveira 2002 zie ook discussie in Cassel en Patel 2003: 32.
- ⁸¹ Jaccoud, Lemos de Sá en Richardson 2003.
- ⁸² GRR 2004.
- ⁸³ McMichael 2003. Zie ook discussie Wittman 2005: 44.
- ⁸⁴ Martins 2006.

⁸⁵ Ibid.; Wright en Wolford 2003; Harnecker 2003.

⁸⁶ Zoals Wittman 2005 opmerkt, terwijl deze cijfers worden genoemd voor het hele land is de aanhang van de beweging ongelijk verdeeld over het land, net als haar successen in het experimenteren tegen de verschillende geografieën, geschiedenissen en angsten van gemeenschappen in verschillende gebieden.

⁸⁷ Sauer 2006.

⁸⁸ Error! Reference source not found..

⁸⁹ Wright en Wolford 2003; Harnecker 2003.

⁹⁰ Wittman 2005. Ik ben Hannah Wittman enorm dankbaar, niet alleen omdat ze me vaak in de goede richting wees, maar ook voor de introductie bij de nederzetting.

⁹¹ Braziliaanse grondwetten zijn gebaseerd op de Napoleontische code en niet de Engelse wet. Daar is een cruciaal verschil tussen. Onder de Napoleontische wet heeft land een sociale waarde, die overgaat naar de maatschappij als de landeigenaar het land niet of te weinig gebruikt.

⁹² Wittman 2005: 106.

⁹³ MST-MT *Caderno do Núcleo* no. 9, juli 2002, Cuiabá – MT en *Caderno de Núcleo* no. 11, oktober 2002, geciteerd in Wittman 2005: voetnoot 88.

⁹⁴ Heredia et al. 2006.

⁹⁵ Heller 2001.

⁹⁶ Wright en Wolford 2003: 48.

⁹⁷ Friends of the MST 2006b.

⁹⁸ Lloyd's List 2005.

⁹⁹ Wright en Wolford 2003; Harnecker 2003.

¹⁰⁰ Wright en Wolford 2003; Harnecker 2003; Sauer 2006; Martins 2006; Rosset 2006.

¹⁰¹ Voor meer over ecologisch burgerschap in Brazilië, zie Wittman 2005.

¹⁰² Friends of the MST 2006a.

¹⁰³ Zie Greenpeace International 2006.

¹⁰⁴ Vomhof Jr 2005.

¹⁰⁵ Gardner en Halweil 2000 geciteerd in Chopra en Darnton-Hill 2004.

Hoofdstuk 8

¹ Nemerov 1967. Dank aan Mintz 1995 voor het vinden van dit gedicht.

² Mathews 1996.

³ Of mogelijk 9 september, afhankelijk van de bron: zie Mathews 1996, Urbanski 2002.

⁴ Saunders 1917.

⁵ Terdiman 1985 ziet de oorsprong van het consumentisme in de warenhuizen van Frankrijk, en Benjamins *Arcades Project* is enorm belangrijk voor degenen die meer willen weten (Benjamin en Tiedemann 1999).

- ⁶ Humphery 1998: 60 – dank aan Rachel Schwartz.
- ⁷ Bakan 2004.
- ⁸ Strauss 1924.
- ⁹ Misschien is de naaste afstammeling in deze tijd online winkelen.
- ¹⁰ *The Economist* 1978.
- ¹¹ Alan Ginsbergs *A Supermarket in California* is het gedicht dat het best deze stemming weet te vangen. Ginsberg 2001.
- ¹² Zoals lezers van Foucault zullen beamen, zijn scholen en gevangenissen ruimtes die ook onder toezicht staan.
- ¹³ Herrington 1996.
- ¹⁴ Bellizzi en Hite 1992.
- ¹⁵ Ibid.; Crowley 1993.
- ¹⁶ Bellizzi, Crowley, en Hasty 1983; Crowley, 1993.
- ¹⁷ Bellizzi, Crowley, en Hasty, 1983. Turley en Milliman 2000: 196.
- ¹⁸ Zie ook, *The Economist* 2005. Michon, Chebat en Turley 2005; Koch en Koch 2003; Caldwell en Hibbert 2002; Mattila en Wirtz 2001; Chebat, Vaillant en Gelinat-Chebat 2000; Yalch en Spangenberg 2000; Turley en Milliman 2000.
- ¹⁹ Doneer op www.eff.org – het zijn goede mensen die belangrijk werk doen.
- ²⁰ Voor meer, zie <http://www.computerbytesman.com/privacy/safewaycard.htm>.
- ²¹ Evans 1999.
- ²² De logische conclusie is om af te zien van de winkel zelf en u online laten winkelen.
- ²³ Seideman 1994.
- ²⁴ Gillette wil zijn scheermesjes beschermen met dit soort technologie.
- ²⁵ Larson, Bradlow en Fader 2005. Dank aan Alison Bing.
- ²⁶ De zelfbedieningsrevolutie maakte natuurlijk niet in één keer een einde aan die rollen en door de Grote Depressie kwamen een paar van die rollen terug, met name de behoefte aan krediet (Lentz 1989).
- ²⁷ *The Economist* 2001.
- ²⁸ Rudnitsky 1982.
- ²⁹ Wal-Mart 2005.
- ³⁰ ‘Medewerker’ is de term die Wal-Mart prefereert boven ‘werknemer’, maar er is geen goede reden om die vertroebelende en onwaarachtige term te verdelen door hem te herhalen.
- ³¹ Deze anekdote wordt verteld in Sam Waltons autobiografie. Voor kritiek, zie ook Frank 2006.
- ³² Volgens industrie-inlichtingenbedrijf Planet Retail.
<http://www.planetretail.net/default.asp?PageID=EAlert&Article=45027&Date=2006-02-10>.
- ³³ Greenhouse 2004 in Miller 2004.

- ³⁴ *The Economist* 2001.
- ³⁵ Miller 2004.
- ³⁶ Greenhouse 2005.
- ³⁷ Featherstone 2003.
- ³⁸ Mitchell 2005.
- ³⁹ Reich 2005.
- ⁴⁰ Mitchell 2005.
- ⁴¹ Mattera et al. 2004.
- ⁴² Stone 1997; ook Goetz en Swaminathan 2004.
- ⁴³ Wijeratna 2005: 2.
- ⁴⁴ Collins 1995: 224.
- ⁴⁵ Deze workshop werd mogelijk gemaakt door Nonhlanhla Dlamini op 26 januari 2005, en ik dank haar voor haar vertaling.
- ⁴⁶ Zie Monsalve-Suárez 2006 voor meer over gender- en landbouwpolitiek.
- ⁴⁷ Huws 2003.
- ⁴⁸ Miller aangekondigd.
- ⁴⁹ Reardon en Berdegú 2002.
- ⁵⁰ Johnson 2007.
- ⁵¹ Kamath en Godin 2001.
- ⁵² Reardon en Berdegú 2002.
- ⁵³ Sheehan en Newman 2002.
- ⁵⁴ Dit heeft grote invloed op de links tussen overgewicht en de locatie van het huishouden. Een onderzoek in Michigan wees uit dat overgewicht tot 9 procent hoger was bij kinderen op het platteland dan bij die in de stad. Zie Jensen et al. 2006.
- ⁵⁵ Caplovitz 1964. Zie ook Kolodinsky en Cranwell 2000.
- ⁵⁶ *The Economist* 1992.
- ⁵⁷ Kane 1984 in Eisenhauer 2001:130.
- ⁵⁸ *The Economist* 1992.
- ⁵⁹ Morland, Diez Roux en Wing 2006.
- ⁶⁰ Cummins en Macintyre 2006. Bevestigd in drie onderzoeken geciteerd door Sallis en Glanz 2006. Booth, Pinkston en Carlos Poston 2005 bieden een uitvoerig overzicht van de literatuur tot op heden.
- ⁶¹ United States Department of Agriculture 2000.
- ⁶² *The Economist* 2005.
- ⁶³ Dit is meer algemeen van toepassing op discussies rond 'standaards'. Voor meer, zie Friedmann 2005.
- ⁶⁴ Stagl 2002.

⁶⁵ Zie, uitgebreider, Richard Mannings uitstekende boek uit 2004.

⁶⁶ Zie Gibson-Graham 2003.

⁶⁷ Sperry 1985. Centraal in het programma staat, zoals Sperry opmerkt, het onderwijs aan meisjes, een besef dat veel langzamer is doorgedrongen in de wereld van ontwikkelingsprofessionals.

⁶⁸ Er zijn plaatsen waar markten ongepast zijn – elke voorstander van markten kan dat onderschrijven. En markten in grond, vooral in het Zuiden, strijden voor strenge omschrijving van marktkrachten. Zie Borrás 2003 en Courville, Patel en Rosset 2006 meer algemeen voor een reeks redenen.

⁶⁹ Zie [Error! Reference source not found.](#) en [walmartwatch.com](#) meer in het algemeen.

⁷⁰ Gegevens van de People's Grocery.

⁷¹ Het is een tegenspraak. Maar vergeet niet dat het doel hier niet is lokaal vers voedsel te verkrijgen in plaats van supermarktvoedsel – de uitdaging is om sowieso vers voedsel naar West Oakland te kunnen krijgen.

⁷² Leather 1996.

Hoofdstuk 9

¹ Ik dank Mintz 1986 voor de herinnering.

² Omahen 2003.

³ De oorlog in Irak heeft geleid tot 600.000 doden (Burnham et al. 2006), boven op de schatting van 100.000 in 2004 (Roberts et al. 2004). Zie ook Smith Fawzi et al. 1997. Fastfood heeft, door de verpakking, soldaten in Irak een zeldzaam artikel geboden – briefpapier om op naar huis te schrijven (Valerie 2003). Dat was nooit zo bedoeld door de fabrikanten.

⁴ Menzies 2002, Chenoweth 1996 - 1999: 113 – Ik ben David Szanton dankbaar omdat hij mij hierop heeft gewezen.

⁵ Lind 1753: 192–3.

⁶ *OED* 1992.

⁷ Thompson en Cowan 1995: 41.

⁸ Nasrallah 2003.

⁹ Thompson en Cowan 1995: 42.

¹⁰ Brillat-Savarin, schrijver van het definitieve boek over smaak in 1825, zou het er niet mee eens zijn geweest. Zijn derde aforisme: 'Het lot van naties is afhankelijk van wat ze eten' (Brillat-Savarin 1970 [1825]: 13).

¹¹ Thompson en Cowan 1995: 44.

¹² *Ibid.*: 45.

¹³ Mintz 1995: 10.

¹⁴ Pendergrast 2000: 201. Het originele verhaal is te vinden in Fast 1990, 1960.

- ¹⁵ Labbi 2003. Zie ook PA Newswire 2003; Burger King bedrijfsinformatie 2006.
- ¹⁶ Drummond, Wilbraham en Hollingsworth 199; Cannon 2005: 702.
- ¹⁷ Leitzmann en Cannon 2005: 790; McCance en Widdowson 1956.
- ¹⁸ Friedmann 1994: 259.
- ¹⁹ McMichael en Kim 1994: 33.
- ²⁰ Perkins 1997.
- ²¹ Diepvriesvoedsel was zeker geen instant succes. Het werd gehinderd door het beperkte aantal vriezers en ook, bijvoorbeeld in Australië, omdat de Amerikaanse afmetingen te groot waren voor de Australische vriezers. Omdat verhoudingsgewijs weinig gezinnen vriezers hadden werd de meerderheid van diepvriesmaaltijden verkocht om dezelfde dag nog te worden geconsumeerd. Groves 2004.
- ²² Strömberg 2002.
- ²³ Betty Godfrey, 'Kitchen TV a Joy to Housewives', *Australian Home Beautiful* november 1956: 25. Geciteerd in Groves 2004.
- ²⁴ Zie Spigel 1992 voor meer. Overigens, kant-en-klaarmaaltijden zijn sinds de jaren vijftig gegroeid met 150 calorieën (Anoniem 2003a).
- ²⁵ Roberts et al. 1999. Sommige rapporten, die gegevens van A.C. Nielsen citeren die ik niet te pakken heb kunnen krijgen, leggen het cijfer dicht bij twee op de drie gezinnen in de VS die voor de televisie eten.
- ²⁶ Monbiot 2005.
- ²⁷ Te vinden op http://www.nationalgrid.com/uk/activities/mn_pickup.html.
- ²⁸ Dat was op zijn beurt een symptoom van Brits verdeel-en-heersbeleid, dat Indiërs tegenover Afrikanen plaatste en hardnekkige raciale scheidingen voortbracht (Jagarnath 2006), waartegen weerstand werd geboden door Black Consciousness – zie Biko en Stubbs 1978; Biko en Malan 1997.
- ²⁹ Er bestaat een aantal andere scheppingsmythen rond bunny chow. Sommige mensen dateren de oorsprong voor de apartheid en stellen dat bunny chow werd uitgevonden door Indiase arbeiders die de tijd noch de middelen hadden om hun eigen brood te maken en dus dat van blanke mensen kochten, alvorens de velden in te gaan. Zelfs als dat het geval is, blijft de stelling dat bunny chow werd geboren uit verzet, onderdrukking en de blanke overheersing van land nog steeds overeind.
- ³⁰ Afhankelijk van wat je zoekt, zijn er drie tempels voor bunny in Durban – voor de traditionele vegetarische versie in een working-class, multiraciale atmosfeer, is Little Gujerat (sic) op Aliwal Street dé plek. Voor de beste kip-bunny is het Govenders, en voor lamsvlees Goundens, binnen 100 meter van elkaar in het Glenwood auto-reparatie-district.
- ³¹ Voor meer hierover, zie Counihan en Kaplan 1998; Counihan en Van Esterik 1997.
- ³² Cummins en Macintyre 2006: 102.
- ³³ Lichtarowicz 2004.
- ³⁴ Harris 2006.

³⁵ Morland et al. 2002; Booth, Pinkston en Carlos Poston 2005.

³⁶ King et al. 2005: voetnoot 12.

³⁷ Vele commentatoren hebben dit uitgebreid behandeld, en voor meer zie Baranowski et al. 2003; Schor 2004; Henderson en Kelly 2005; Wartella 1995.

³⁸ Zie bv. **Error! Reference source not found.** en Wartella 1995

³⁹ En dat is nog lang niet alles. Zie, voor een vroeg voorbeeld, Packard 1957, die een onderzoek uit 1950 beschrijft waarin kinderen leren muziek uit bierreclames te zingen voordat ze *The Star Spangled Banner* zingen. Kinderen op wie wordt gepast voor de televisie komen vaker uit gekleurde, en arme, gezinnen. Maar het resultaat geldt voor alle gezinnen, rijk of arm. Meer dan twee uur met de tv aan, ook als er niet naar wordt gekeken, reduceert de mogelijkheden om andere dingen te doen en vergroot de waarschijnlijkheid van overgewicht. De tv hoeft alleen maar aangezet te worden om invloed te hebben. Wat dat betreft worden de pediatrische gegevens op hun beurt gesteund door etnografisch onderzoek. Voor meer over Sustain, ga naar **Error! Reference source not found.**. Voor meer over marketing die is gericht op kinderen, zie McGinnis et al. 2006.

⁴⁰ Luo en Hu, 2002 geciteerd in Cheng 2004.

⁴¹ Hoffman et al. 2000.

⁴² Brownell en Horgen 2004.

⁴³ Segrave 2002.

⁴⁴ Ellaway, Macintyre en Bonnefoy 2005; King et al. 2005.

⁴⁵ Powell, Slater en Chaloupka 2004.

⁴⁶ Krenichyn 2006; Veitch et al. 2006.

⁴⁷ Lipman 2006; Pendola en Gen 2007; Lopez-Zetina, Lee en Friis 2006; Ong en Blumenberg 1998.

⁴⁸ Schlosser 2001 beschrijft prachtig de invloed van fastfood.

⁴⁹ Fastfood voor arme mensen is niet nieuw (Carlin 1995). Zie Jackson en Heeps 2006.

⁵⁰ Zie Offer 1998, dat ik eerlijk gezegd teleurstellend vond, gezien zijn geweldige werk over de Agrarische Interpretatie van de Eerste Wereldoorlog (Offer 1991).

⁵¹ Olshansky et al. 2005, die aten om hun zaak te steunen, Oeppen et al. 2002 over levensverwachting, Daviglas et al. 2004 over uitgaven aan ziektekostenverzekeringen, en over totale kosten Wolf et al. 1998 en Allison et al. 1999.

⁵² Breslow 2006. Om bij zijn conclusies te komen gebruikte hij gegevens van de Metropolitan Life Insurance Company, wier verzekeringsexperts zeer veel interesse hadden voor de houdbaarheid van hun cliënten. De link tussen overgewicht aan de ene kant en nier-, ademhalings-, neurologische en hart- en vaatproblemen aan de andere, legde, bijna onmiddellijk, verbanden tussen sterfte, lichaamsomvang, klasse en de kwaliteit van 'verzekerde levens'.

⁵² Mokdad et al. 2003.

- ⁵³ Zie bv. Cheng 2004: 395 voor China.
- ⁵⁴ Dit wordt gedefinieerd als een *body mass index* (BMI) van meer dan 30, waarbij BMI = gewicht in kilogram, gedeeld door (lengte in meters)². Oliver 2005 biedt een mooi verslag van de onsmakelijke en willekeurige geschiedenis van de BMI.
- ⁵⁵ Campos et al. 2006a: 55.
- ⁵⁶ Gedefinieerd als een BMI van 40 of meer.
- ⁵⁷ Campos et al. 2006a, 2006b; Oliver 2005.
- ⁵⁸ Als je het te pakken kunt krijgen, lees dan Saguy en Riley 2005 – een fantastische en belangrijke ontleding van de overgewicht-literatuur. De auteurs zouden de wereld een geweldige dienst bewijzen als ze het vrij toegankelijk zouden maken.
- ⁵⁹ Saguy en Almeling 2005: 28.
- ⁶⁰ Critser 2000: 43.
- ⁶¹ Rohter 2005; Anoniem 2005.
- ⁶² Over Groot-Brittannië, zie Connolly et al. 2000, en voor de situatie in de VS zie Brown et al.'s overzicht uit 2004.
- ⁶³ Urbina 2006.
- ⁶⁴ Darnton-Hill, Nishida en James 2004.
- ⁶⁵ Volgens de UK Fitness Industry Association.
- ⁶⁶ Gegevens uit publicaties van de **Error! Reference source not found.** Health, Raquet and Sportsclub Association, waaronder *The 2006 IHRSA European Market Report: The Size and Scope of the Health Club Industry* en *The 2005 IHRSA Global Report on the State of the Health Club Industry*.
- ⁶⁷ Atkins en Linde 1977: 24–5. Voor een mooie bespreking, zie Shapin 2004. Een vergelijkbare waarneming over schuld doet Lobstein 2006: 75.
- ⁶⁸ Cannon 2004: 67.
- ⁶⁹ **Error! Reference source not found.**; CNN 2005.
- ⁷⁰ *The Economist* 2004. Zie ook Lang 2005 voor een anti-nutraceutical.
- ⁷¹ Hein 2007.
- ⁷² Stevenson 2002.
- ⁷³ Online op <http://www.naafa.org>.
- ⁷⁴ Bell en Valentine 1997. Een gebeurtenis helemaal in overeenstemming met feminisme dat de gevolgen van het patriarchaat zag op de lichamen van vrouwen, en dat die lichamen slagvelden waren. Ondanks de strijd blijft het zo dat dikke vrouwen worden gediscrimineerd. Averett en Korenman 1996.
- ⁷⁵ Een zeer geslaagde satire daarop is te zien in de film *Zoolander*, met de 'Derelict'-collectie.
- ⁷⁶ Alicia 2004; Klimis-Zacas en Wolinsky 2004.
- ⁷⁷ Orbach, 2006 stelt dat vet tenslotte een feministisch probleem is.

⁷⁸ En in Belize maken jonge vrouwen tegenwoordig onderscheid tussen het weelderige ‘Coca-Cola’- en het minder aantrekkelijke ‘Fanta’-lichaamstype, wat verwijst naar de verschillende vormen van de flesjes waarin die moderne drankjes zitten, zoals Anderson-Fye 2004 opmerkt. Voor meer hierover zie, bijvoorbeeld, Becker 2004, Becker et al. (2002 en 2005), en Littlewood 2004.

⁷⁹ Ik dacht dat ik de eerste was die dit bedacht, maar Macduff 2006 was duidelijk sneller.

⁸⁰ Baldwin 1963: 43.

⁸¹ Zie het hele manifest op <http://www.slowfoodusa.org/about/manifesto.html>.

⁸² Friedmann 2005.

⁸³ Mintz en Friedmann 2004.

⁸⁴ Ook al spelde hij het misschien verkeerd als ‘massala’. Zie Cook 2001.

⁸⁵ Parasecoli 2003: 33.

⁸⁶ *Barossa Slow Program*, Slow Food, Zuid-Australië, 2004, geciteerd in het uitstekende Peace 2006: 52.

⁸⁷ Ong en Blumenberg 1998; Ehrenreich 2001.

⁸⁸ Jeffress met Mayanobe 2001.

⁸⁹ Het is een opmerkelijke demonstratie van wat ‘globalisering van onderaf’ is gaan heten, van internationale links tegen voedselbedrijven. Maar internationalisme is niet iets waar iemand mee wordt geboren, en soms zijn de lessen niet gemakkelijk. Bové’s thuisplaats in Larzac heeft internationalisme geleerd. Tijdens de Algerijnse onafhankelijkheidsoorlog, namen de Fransen Algerijnse krijgsgevangenen mee naar een legerbasis in Larzac. Anti-oorlogsdemonstranten uit de steden probeerden de steun van lokale boeren te krijgen. In het begin reageerden de boeren onverschillig. Het was tenslotte niet hun strijd. Maar toen de boeren zelf de dreigingen van de oorlog begonnen te voelen, en toen het Franse leger boerderijen rond zijn basis begon op te kopen, kregen de boeren iets mee van wat er elders aan de gang was. Plaatselijk vochten ze terug, en kraakten kampen in de buurt van de legerbasis (Bové 2001). En geleidelijk gingen ze begrijpen dat hun strijd verband hield met de strijd die ze hadden afgewezen. Op een van de schapenroutes in Larzac is een houten plaquette met een publieke verontschuldiging, door de boeren, voor het negeren van de krijgsgevangenen in het Franse Guantánamo. Sindsdien voeren ze een programma om Algerijnse kinderen te laten studeren in Larzac en hebben ze gezorgd voor voedsel bij een aantal stakingen van arbeiders overal in Frankrijk (Diamond 2001). Zie meer algemeen Notes From Nowhere 2003.

⁹⁰ Levenstein 1988.

⁹¹ Bové en Dufour 2005: 66.

⁹² Weinstein 2005.

Hoofdstuk 10

¹ Andersen 2005.

- ² Dharmadhikary, Sheshadri en Rehmat 2005; Nadal en Wise 2004; Valerie 2002; Barlow en Clarke 2002; Manning 2004a.
- ³ Halweil 2004.
- ⁴ Peck (2006) biedt een uitgebreid overzicht van de structurele kwetsbaarheden van het voedselsysteem.
- ⁵ Smith et al. 2005: ii.
- ⁶ Pirog en Benjamin 2003.
- ⁷ Manning 2004b, en het mooie Manning 2004a meer uitgebreid.
- ⁸ Lawrence et al. 2005.
- ⁹ Klare 2006. Zie Klare 2001 voor meer.
- ¹⁰ **Error! Reference source not found..**
- ¹¹ Het onderdrukken en criminaliseren van onvrede neemt toe, van de mensen die zich verzetten tegen niet alleen globalisering van het bedrijfsleven maar tegen oorlog en onrecht over de hele wereld.
- ¹² Cox 2005.
- ¹³ Dit komt van de Centers for Disease Control. Zie, bijvoorbeeld, hun website op **Error! Reference source not found..** Zie ook Cox 2005 voor meer.
- ¹⁴ EPA 2003.
- ¹⁵ De inefficiëntie wat grondstoffen betreft is in de vleesindustrie ook immens. Om 1 ton graan te produceren om aan vee te voeren, is 1000 ton water nodig. Om 1 ton rundvlees te produceren is 7 ton graan nodig. Lawrence et al. 2005 is een zeer goede inleiding tot deze kwestie.
- ¹⁶ In de VS produceren vleeseters in de loop van een jaar 1,5 ton CO₂ meer dan vegetariërs (Steinfeld et al. 2006).
- ¹⁷ Hilton et al. 2004 en Hilton 2006.
- ¹⁸ Louthan 2003.
- ¹⁹ GRAIN 2006. Zie ook Connor 2006; Lucas 2007.
- ²⁰ Worm et al. 2006. En de visserij kent dezelfde problemen als de landbouw: de industrie heeft haar eigen vervuiling, sociale ontwrichting, afnemende opbrengsten en zelfs de ontwikkeling van genetisch gemodificeerde vissen.
- ²¹ Chavez 1984.
- ²² Zie Windfuhr en Jonsén 2005 voor een langere interpretatie en McMichael's aangekondigde stuk voor een analyse.
- ²³ Via Campesina 2003.
- ²⁴ Food and Agricultural Organization of the United Nations (FAO) 2006.
- ²⁵ Dat rechten zonder verplichtingen kunnen worden beschouwd als 'pompeuze onzin' is een idee van Jeremy Bentham. Ik heb hier iets meer over geschreven in Patel 2007. De VS verweerden zich met succes tegen het recht op voedsel tijdens de Wereld Voedsel Top in Rome in 2002, ook al stonden ze alleen

tussen 182 landen. De VN zelf verzetten zich tegen het idee van boerenrechten, en het is een tekortkoming waar Via Campesina campagne tegen blijft voeren.

²⁶ Oliver 2005.

²⁷ Heel voorspelbaar hebben voedselbedrijven al geprobeerd hier geld uit te slaan. De slogan op een recent waargenomen fles Tabasco®: 'Hoe Eten Aandacht Krijgt'.

²⁸ Er zijn krachtige argumenten tegen het eten ervan. Zie, bijvoorbeeld, Torres en Torres 2005.

²⁹ Pollan 2006.

³⁰ Geciteerd in Walker 2004: 186.

³¹ Fukuoka et al. 1978; Altieri 1987.

³² Eenvoudige biologische landbouw kan de wereld voeden – zie Halweil 2006. Fukuoka suggereert dat er zelfs hogere opbrengsten mogelijk zijn door betere vormen van landbouw.

³³ Het is als de kunst van het doorsteken van stedelijke ruimte die saaie moderne architectuur verandert in een speelplaats. Maar met potplanten. Meer op <http://www.guerillagardening.org>.

³⁴ Taylor, Madrick en Collin 2005.

³⁵ Rubin, Jatana en Potts 2006.

³⁶ Voor meer over de situatie van mevrouw Perumal: <http://www.stuffedandstarved.org/>.

³⁷ Biologische winkels in Zuid-Korea en Japan begrijpen sinds lang het belang van lokaal verbouwd voedsel, en het belang van een connectie met de producent. Sommigen gaan zelfs zo ver dat ze een foto van de producent plaatsen, met adres en telefoonnummer. Een informatieve actie, maar ook een daad die mensen verkleint tot de omvang van etiketten.

³⁸ Sabine en Sigrid 2001

³⁹ Kom meer te weten, en ontdek de multiplier effecten in je eigen woonplaats – op de site van de New Economics Foundation: <http://www.pluggingtheleaks.org/>.

⁴⁰ Kantor 2001.

⁴¹ DeLind en Ferguson 1999: 197.

⁴² Walsh 2006.

⁴³ Zie het Education Rights Project (**Error! Reference source not found.**) voor meer.

⁴⁴ Courville, Patel en Rosset 2006.

⁴⁵ BBC News 2006. En dat voor een school die sowieso had moeten worden geoutilleerd door de regering.

⁴⁶ Powell 2007.

⁴⁷ Wat goed is beschreven door Michael Pollan, met name in zijn correspondentie met Whole Foods-CEO John Mackey op **Error! Reference source not found.**.

⁴⁸ Renard 2005; Bacon 2005; Fridell 2006; Lewis 2005; Martínez-Torres 2006. Een belangrijk onderzoek naar koffieboeren in Mexico weersprekt een van de beweringen van Fair Trade: dat het migratie helpt voorkomen. De logica is dat doordat de prijs van koffie wordt verhoogd boeren ertoe worden

aangemoedigd op het platteland te blijven. Maar de koffieprijs is al zo lang zo laag dat het kwaad reeds is geschied. Campesinos zijn opgenomen in een rurale uittocht naar de stad op zoek naar beter werk, zodat er minder loonarbeiders voorhanden zijn. Lonen zijn gestegen, wat inhoudt dat arbeiders op het platteland iets meer krijgen om te werken op koffieplantages dan het schamele bedrag dat ze eerst kregen. Maar als boeren genoeg willen hebben om arbeiders aan te nemen om daadwerkelijk koffie te produceren, en te profiteren van de eerlijke-handelsprijs, hebben sommige koffie verbouwende families iemand naar de VS moeten sturen. Die maken daarvandaan geld over om de boerderij in leven te houden. En soms is het gewoon niet waard. In de woorden van een vrouw die achterbleef om de zaak te besturen terwijl haar echtgenoot naar Amerika ging: 'Toen hij naar de VS ging, beseftte ik hoeveel we investeerden in koffie. De waarheid is dat koffieproductie niet werkt voor ons. We maken onszelf belachelijk' (Lewis 2005: 57). Haar noodkreet kun je overal horen.

⁴⁹ Dat zou serieus de winst van koffiehandelaren, -verwerkers en -verkopers aantasten.

⁵⁰ Dit lijkt misschien in tegenspraak met Margaret Meads vaak geciteerde 'Twijfel er nooit aan dat een kleine groep verstandige, betrokken burgers de wereld kan veranderen. Het is in feite het enige dat dat ooit heeft kunnen doen.' Ik vind het iets te elitair klinken, en in zoverre als het waar is gaat het over kleine groepen mensen die meestal de dingen slechter hebben gemaakt. Bij elke progressieve overwinning die ik kan bedenken, van strijd om vrijheid tot die om burgerrechten, betrof het niet een handvol mensen maar honderdduizenden mensen. Tot diezelfde conclusie kom ik op andere manieren in dit artikel (Patel 2005).

⁵¹ Het Mondragón-collectief en Participatory Economics bieden twee visies onder vele voor dit soort democratie.

⁵² Zelfs de Wereldbank, in haar komende 2008 Wereld Ontwikkeling-rapport, is het daarmee eens.

⁵³ Zie Hart 2002; Courville, Patel en Rosset 2006, de laatste vrij beschikbaar op **Error! Reference source not found.**, voor meer.

⁵⁴ In Groot-Brittannië heeft Jamie Oliver de aanval geleid; in de VS heeft Ann Cooper hetzelfde gedaan; en veel scholen hebben geprofiteerd van de experimenten in Berkeley, Californië, waar Chez Panisse-chef Alice Waters en het Edible Schoolyards-project bij betrokken waren. Marco Flavio Marinucci's Cook Here and Now-website biedt voorbeeldige lessen voor de rest van ons, die van school af zijn.

⁵⁵ Monbiot 2005 heeft een sterk pleidooi tegen biobrandstoffen. Het is een standpunt dat weerklank vindt bij veel van de aangesloten organisaties van Via Campesina, die om andere redenen strijden tegen de heerschappij van grootschalige plantages. Zie **Error! Reference source not found.** voor meer.

⁵⁶ Zie bv. Parry et al. 2004; Fischer et al. 2005. Ik dank Jeff Purcell voor die verwijzingen.

⁵⁷ Schuldverlichting zou ten goede komen van burgers in zowel rijke als arme landen, maar niet van de banken die profiteren van de vicieuze schuldcirkel (Anderson en The Global Economic Justice Task Force van het Institute for Policy Studies 2006).

⁵⁸ Een hele reeks bronnen en vragen is beschikbaar, voor niks, op <http://www.stuffedandstarved.org/whatnext>.

⁵⁹ Ahn en Ahmadi 2004.

⁶⁰ Diamond 2003: 285.

⁶¹ Nancy 2000 – dank aan Sharad Chari, die me in die richting wees.